

Néhány megjegyzés a „nyelvi helyesség” fogalmáról

Mint ismeretes, a lingvisztikai modellálásnak egyik kitűzött célja az, hogy felépítse a természetes nyelv funkcionálásának egy lehetőleg adekvát modelljét. Feltételezik, hogy ha a beszélő rendelkezik a szintaktikai és a szemantikai szabályokkal, akkor képes lesz megkülönböztetni a nyelvileg „helyes” és „helytelen” kifejezéseket azon az alapon, hogy struktúrájukban érvényesülnek-e vagy sem ezek a szabályok. Ahogy Chomsky írja: „Valamely Ny nyelv nyelvészeti elemzésének alapvető célja az, hogy a *nyelvtanilag helyes* sorozatokat, amelyek Ny mondatai, különválasszuk a *nyelvtanilag helytelen* sorozatoktól, amelyek Ny-nek nem mondatai, valamint hogy tanulmányozzuk a nyelvtani sorozatok szerkezetét. Ny nyelvtana ily módon egy olyan készülék lesz, amely Ny valamennyi nyelvtanilag helyes sorozatát létrehozza, azaz generálja, de nem generál egyetlen nyelvtanilag helytelen sem” (Chomsky 1995: 15). Az ilyen megközelítés, véleményünk szerint, figyelembe véve a nyelvi tevékenység természetes körülményeit, nem alkalmas arra, hogy a közlések beszélő által történő befogadását, illetve be nem fogadását meghatározza. Először is, figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a nyelvi közlések befogadásának (rekonstruálásának) valójában számtalan fokozata, árnyalata is lehet, amellyel a beszélő minden beszédaktus alkalmával kénytelen szembesülni. Ezt a jelenséget, bizonyos értelemben, megpróbálják figyelembe venni a lingvisztikai modellek megalkotói is oly módon, hogy beépítik ezekbe a modellekbe a „nyelvi helyesség különböző fokozatait”. Ez azonban nem oldhatja meg a problémát, mivel az előre meghatározott állapotok állománya még megközelítőleg sem lesz képes tükrözni a beszélő fókuszáló reakciójának mozgékonyosságát, rugalmasságát, aki azonnal reagál a nyelvi anyag kontúrjának minden változására. A „helyesség” a stabilan működő szabályok segítségével történő meghatározására tett kísérletek azzal a problémával szembesülnek, hogy a feltételek, amelyekben ezeket a szabályokat alkalmazzzák, instabilak, változékonyak. Végeredményben elmondhatjuk, hogy nem létezhet olyan „helytelen” kifejezés, amely nem lehet természetes és elfogadható, és fordítva, nem létezhet olyan „helyes” kifejezés, amely meghatározott körülmények között furcsának és elfogadhatatlannak ne tűnne.

Az adott kifejezés fókuszálása az adott kommunikációs térben nem azonos a grammatikai helyesség fogalmával. A „grammatikusság” fogalmának exkluzív jellege van, amely abból áll, hogy az empirikusan létező nyelvi jelenségek egész sorát egyszerűen kizárja a vizsgálatból azon az alapon, hogy azok „grammatikailag helytelenek”. Ettől eltérően, a kommunikációs fókuszálás folyamatának pozitív

és nem exkluzív természete van. Az adott kifejezés elhelyezése a neki megfelelő kommunikációs térben lehetővé teszi, hogy tartalmilag értékeljük az általa kiváltott reakciót az adott kommunikációs körülmények keretében, és nem vagyunk tekintettel az úgynevezett „defektív”, illetve „nem tipikus” szerkezetére. Az ilyen megközelítés tükrében semmilyen kifejezést sem lehet abszolút „helytelennek” tekinteni, azaz olyannak, amelynek semmilyen helye nincsen a nyelvi tevékenységben, és hasonlóképpen nem lehet abszolút „helyesnek” tekinteni semmilyen kifejezést sem, azaz olyannak, amelynek kizárólagos státusza lehet a nyelvi használatban.

A nyelv moduláris koncepciója szerint a mondatok grammatikai helyességét és lehetséges interpretációjukat teljes mértékben az absztrakt szabályok determinálják. Így, az adott mondat vagy megfelel az adott szabálynak, vagy nem, annak ellenére, hogy tulajdonképpen nem lehet tudni, hogy honnan származnak ezek a szabályok, és milyen a nyelven kívüli megalapozottságuk, azaz tapasztalati motivációjuk. A formális nyelvi leírás csak azokra a jelenségekre összpontosít, amelyek tipikusak az adott modul (komponens) számára, tehát olyanokra, ahol világosak a különbségek, és amelyek jól jellemzik az adott modult. Ezért figyelmen kívül hagyják azokat a jelenségeket, amelyek nem túlságosan jól vagy egyáltalán nem illeszkednek a szigorúan meghatározott és merev kategóriákhoz, szabályokhoz. Ennek eredményeként a nyelvi jelenségek igen jelentős része a leíráson kívül marad, például a kollokációk, az idiómák, a különböző nyelvi fordulatok, a kifejezések, a metaforák stb. Mivel ezek a kifejezések „nem tipikusnak” minősülnek, tehát rájuk nem vonatkozhatnak a grammatika szabályai. Nélkülük viszont nem beszélhetünk a nyelvi, illetve a kommunikációs kompetenciáról sem. Az úgynevezett „nem tipikus” kifejezések több mint 90%-át teszik ki a nyelvi szövegekben szereplő összes kifejezéseknek (Lakoff 1982; John R. Searle 2002: 33–6; Krzeszowski 1997: 29).

A nyelvi létezés nem hozhat létre semmi olyat, ami nem válthatna ki a beszélőben valamilyen reakciót, és nem jelenne meg a nyelvi tapasztalatában. Mi nem vethetünk el teljesen és feltétel nélkül egy nyelvi jelenséget, amellyel a nyelvi tevékenységünk során találkoztunk, ugyanúgy, ahogy nem tekinthetünk „nem létezőnek” valamilyen, az életünkben már látott jelenséget. A nyelvi kifejezéseket különféle módon minősíthetjük például, mint: „sánta”, „torz”, „értelmetlen”, „deviáns”, „idióta”, „béna”, „pongyola”, „zagyva” stb., de hozzá kell tennünk, hogy minden ilyen minősítés pozitív tartalommal is bír. Függetlenül attól, hogy az adott nyelvi kifejezést például „értelmetlennek” vagy „pongyolának” érzékeljük, abban már elkerülhetetlenül valamilyen tartalom is rejlik, amely bizonyos fókuszálást tükröz a meghatározott kommunikációs térben. A beszédet például „értelmetlennek” vagy „zagyvaságnak” is tarthatjuk olyan esetben, amikor olyan beszélővel társalgunk, aki alacsony nyelvi kifejezőképességgel rendelkezik, esetleg nem is tudja pontosan, mit akar mondani, vagy aki képtelen értelmesen kifejezni a gondolatait, és nem értjük a mondanivalóját. Bizonyos kifejezéseket, természetesen, „helytelennek” minősíthetünk, ez azt jelenti, hogy valamilyen értelemben ilyen vagy olyan specifikus szituációban eltérnek a nyelvi viselkedés szabályaitól, de ebben az esetben sem tekinthetjük azokat „helyteleneknek” totális értelemben, vagyis olyannak, hogy teljesen kizárjuk őket a nyelvi tapasztalatunkból.

Nem tagadhatjuk, hogy a grammatikusság fogalmának nagy szerepe van a nyelvoktatásban. Amikor a tanuló nyelvi cselekvése nyilvánvalóan eltér az érvényes normáktól, akkor az ilyen cselekvés „helytelennek” minősíthető, de csak ebben a specifikus kommunikációs térben. Ilyenkor a tanuló és a tanár igyekszik kijavítani az elkövetett hibát. Ha azonban ugyanaz a tanuló ugyanazt a hibás megnyilatkozást használja, de más kommunikációs térben (pl. a vasúti pályaudvaron, repülőtéren vagy az üzletben), akkor ez a megnyilatkozás egész más értelmet kap. Ekkor az efféle nyelvhasználatot nem a szabályoktól eltérőnek fogják tekinteni, hanem a beszélőt egyszerűen külföldinek tekintik. Ilyenkor a kommunikációs partnerek figyelme nem a hibák kimutatására és kijavítására fog irányulni, hanem arra, hogy a nyelvi viselkedésüket és reakcióikat összhangba hozzák az adott szituációval, hogy megfelelően rekonstruálni tudják a megnyilatkozásokat ahhoz, hogy megértsék egymást.

Függetlenül attól, hogy az adott nyelvi jelenség furcsának, szokatlannak, értelmetlennek, hibásnak stb. tűnhet, mégis valamilyen pozitív benyomást is kelt bennünk. Ez a valami furcsa, szokatlan, értelmetlen, hibás stb. nem saját magától tűnik ilyennek, hanem csakis abban az általunk elképzelt közegben, amelyben éppen látjuk. Általában minden nyelvi tapasztalatunknak meg tudjuk találni a neki megfelelő közeget. A negatív értékelés csak akkor lehetséges, amikor az adott nyelvi jelenséget olyan meghatározott gondolati térben „látjuk”, amelyet furcsának, értelmetlennek stb. vélünk.

Ha abból indulunk ki, hogy a nyelvi gondolkodásban nem az absztrakt kategóriákkal és szabályokkal operáló logikai műveletek játsszák a döntő szerepet, hanem a konkrét elképzelések, prototípusok, analógiák stb., akkor a tiszta „negatív” értelemalkotásnak a lehetősége nagyon minimálisnak tűnik.

A létező sztereotípiák és a szabályok tudatos megsértését teljes mértékben megfigyelhetjük például az avantgárd költészetben. A közönség akkor nem azért háborodik fel, hogy olyan valamit ajánlottak fel neki, amire egyáltalán nem várt, hanem ellenkezőleg, azt várja, hogy olyan valamit kapjon, aminél a felháborodása és az értetlensége indokolt lesz. Hasonlóképpen működik a nyelvi gondolkodás is, amely soha sem elégszik meg a negatív következtetéssel, azaz azzal, hogy a javasolt objektum „nem hasonlít” ahhoz, ami megfelel az ember elvárásának, és ami megsérti a konvenciót is. A „nem hasonlít” effektusa mindig hasonlít valamire: az elvárás megsértése elválaszthatatlan a megsértés elvárásától. Úgy tűnik, hogy nem létezhet olyan nyelvi benyomás, amelynek semmilyen jelentősége sincs számunkra, illetve olyan, amely tisztán negatív jelentésű lenne, mint valami olyasmi, ami eltér az általunk elvárttól és ismerttől.

Bizonyára emlékszünk még a *Colorless green ideas sleep furiously* példamondatra, amelyet Chomsky annak a bizonyítására használt fel, hogy az olyan szintaktikailag helyes mondat, amely nem felel meg a szemantikai szabályoknak, nem mondata az adott nyelvnek, tehát elvetendő. Az állítás ellenére a nyelvhasználók erre a mondatra adott spontán reakciói mégis pozitívak voltak. Egyesek például gyermekrejtvényt sejtettek benne, másoknak pedig a modern költészet jutott eszébe stb. (Hill 1961: 1–10). Az általam megkérdezettek is valamilyen filozófiai gondolatot véltek felfedezni benne, illetve filozófiailag értelmezhető metaforának

tartották. A beszélők saját észjárásuk szerint akarva-akaratlanul találtak valamilyen gondolati közeget a szóban forgó nyelvi jelenség számára, amely lehetővé tette, hogy az az interpretáló gondolat objektumává vált.

A kommunikációs tér, amely a nyelvi kifejezéseknek megfelelő háttérét alkotja a nyelvi cselekvés kibontakozása során, állandóan változik, és ez a változékonyság döntő módon határozza meg minden olyan kifejezés értékelését, amely az adott térben történő fókuszálással függ össze. A nyelvi kifejezések felosztása helyesekre és helytelenekre azon az alapon, hogy hogyan viszonyulnak a meghatározott szabályokhoz, azt jelenti, hogy a „grammatikailag helytelen” kifejezések mindig megszegik a kodifikált tiltást. A nyelvi kifejezések fókuszálása a kommunikációs térben azonban soha sem áll egy helyben, mivel állandóan adaptálódni kényszerül a változó körülményekhez, kontextushoz, tárgyi tartalomhoz, valamint a nyelvhasználó változó állapotaihoz is. Az ugyanarra a kifejezésre történt ismételt reakció soha sem lesz azonos az előzővel, leginkább azért nem, mert az előző már bizonyos nyomot hagyott az emlékezetben.

Az a vélekedés, hogy a nyelv olyan axiomatikus szabályrendszer alapján működő mechanizmus, amely csak a grammatikailag helyes kifejezéseket engedi meg generálni, az ideális rend megteremtésére irányuló utópisztikus törekvést tükröz. Azzal, hogy az úgynevezett „nem tipikus vagy helytelen” nyelvi jelenségek az előre meghatározott grammatikai szabályok hatályán kívülre esnek, kérdésessé teszi magát a rendszereszmét is. Figyelembe véve azt a nyilvánvaló tényt, hogy a már létező és az általunk létrehozott nyelvi kifejezéseket a végtelen különféleség, valamint a szellemi világunkban általuk kiváltott „szétfolyó”, elmosódó benyomások változékonysága jellemzi, fel kell tenni a kérdést, hogy vajon a „helyes-helytelen”, „racionális-irracionális”, „előre jelezhető-váratlan” nyelvi viselkedésünknek ilyen jellegű minősítése megalapozott-e?

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski, Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bańcerowski, Janusz 2009. A kommunikációs tér fogalma és szerepe a nyelvhasználatban. *Nyr.* 133: 43–8.
- Chomsky, Noam 1995. *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Chomsky, Noam 1975. *Reflections on Language*. New York, Pantheon Books.
- Chomsky, Noam 1984. *Modular Approaches to the Study of Mind*. San Diego University Press.
- Hill, A. A. 1961. Grammaticality. „*Word*” XVII.
- Krzeszowski, Tomas P. 1997. *O znaczeniu przymiotnika „kognitywny”. Podejścia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glottodydaktyce*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lakoff, George 1982. Categories and Cognitive Models. *Cognitive Science Report 2*. Institute for Cognitive Studies, University of California, Berkeley.
- Searle, R. J. 2002. *End of the Revolution*. *The New York Review of Books*. Febr. 28. 33–6. (Magyar fordítás: A forradalom vége. Budapest Könyvszemle BUKISZ, Budapest, II. negyedév, 291–8.)

Bańcerowski Janusz
ELTE BTK

SUMMARY

*Bañcerowski, Janusz***Notes on the concept of „grammaticality”**

Attempts at defining „grammaticality” by stable rules face the problem that the conditions of applying those rules are unstable and changeable.

The communicative space that forms the background of linguistic expressions keeps changing as linguistic activity unfolds and that changeability crucially affects the evaluation of any expression that is based on its focusing in the given space. The division of linguistic expressions into correct and incorrect ones on the basis of how they relate to the established rules means that „ungrammatical” expressions invariably violate some codified constraint. The focusing of linguistic expressions in the communicative space is never stationary, as it has to be adapted to variable circumstances, context, and content, as well as to the variable mental status of the language user.

The claim that language is a mechanism based on an axiomatic rule system that only allows grammatical expressions to be generated reflects a Utopian endeavour to create some kind of ideal order in it. If „untypical or incorrect” linguistic phenomena are taken to fall outside the range of pre-established rules, even the idea of linguistic system is undermined.